

Agnieszka Krawczyk
Katedra Badań Edukacyjnych
Uniwersytet Łódzki

Łódzkie organizacje niemieckie i żydowskie w kontekście teorii stowarzyszeń

Abstract

German and Jewish Organizations in Łódź in the Context of the Theory of Association

This article presents the profiles of German (German Cultural-Social Association; Biblical Association of the German language) and Jewish (Jewish Community of Łódź; The Ronald S. Lauder Foundation with The Magen Dawid Association and Foundation) organizations. Their activities are analyzed with regard to selected regulations of the “Associations law” and the concept of social educators. Aleksander Kamiński described associations by defining their functions. These functions are also realized in actions undertaken by German and Jewish organizations.

Keywords: associations, German and Jewish organizations, Łódź.

Wprowadzenie

Kontekstem podjęcia niniejszego tematu jest historia Łodzi, miasta, które najlepsze lata swojego istnienia zawdzięcza przedstawicielom czterech kultur: polskiej, rosyjskiej, niemieckiej i żydowskiej. Spośród obcokrajowców najsilniej zaznaczyli tu swoją obecność przedstawiciele dwóch ostatnich z wymienionych kultur. Ich pojawienie się w Łodzi związane było z przemianą osady rolniczej w miasto przemysłowe, co nastąpiło w latach 20. XIX wieku (Sierecka-Nowakowska 1999; Puś 2005).

Wtedy cechą charakterystyczną miasta była różnorodność kulturowa: przedstawiciele poszczególnych grup etnicznych nosili typowe dla swojej kultury stroje, porozumiewali się za pomocą języków narodowych, inaczej obchodzili święta, spożywali różne posiłki, a czas wolny spędzali w sposób charakterystyczny dla danej kultury. Z czasem różnice te stopniowo zacierają się na rzecz wzajemnej asymilacji. Niektórzy badacze efekt owej integracji określają mianem „kultury łódzkiej”, która była swojego rodzaju połączeniem wybranych składników różnych kultur (Laurentowicz, Budziarek 2001). Historycy i kulturoznawcy wypowiadający się na temat wielokulturowości miasta zwracają uwagę na polonizację łódzkich obcokrajowców. Zaznaczają, że również polscy Łódzianie przyswajali niektóre elementy ich zwyczajów. Przedstawiciele poszczególnych grup etnicznych powoływali szkoły, stowarzyszenia, instytucje kulturalne, które swoją ofertę kierowały również do przedstawicieli pozostałych narodowości (m.in. Sztobryn 1999; Kuligowska 1995; Krajewska 1992; Koter i in. 2005; Strzałkowski 1994; Puś 1998). Charakter wielokulturowego miasta Łódź zachowała aż do lat wojennych, lecz w wyniku pierwszej i, przede wszystkim drugiej wojny światowej stała się miastem jednokulturowym.

Zogniskowanie uwagi na dwóch kulturach – niemieckiej i żydowskiej – wynika przede wszystkim z obecności ich przedstawicieli w Łodzi, którzy w latach 90. XX wieku utworzyli stowarzyszenia narodowościowe.

Pojęcie stowarzyszenia w różnych ujęciach

Zgodnie z definicją stowarzyszeń zapisaną w *Prawie o stowarzyszeniach* są one dobrowolne, samorządne i trwałe, powoływane w celach innych niż zarobkowe. Każda tego typu organizacja samodzielnie określa cele, które przyświecać będą podejmowanym przez nią działaniom; programy, na których podstawie będą one realizowane, struktury organizacyjne i akty wewnętrzne. Stowarzyszenia mają prawo do wypowiedzania się w sprawach publicznych (Dz.U. 1989 nr 20 poz. 104).

Irena Lepalczyk za stowarzyszenie uznała formalną grupę osób, która identyfikuje się z celami i zadaniami swojej organizacji. Osoby te łączy dążenie do realizacji wspólnego zadania, wynikające z potrzeb zarówno bieżących, jak i z tych, których zaistnienie jest przewidywane (Lepalczyk 1982). Definicja sformułowana przez Helenę Radlińską¹ określa stowarzyszenie jako trwałą organizację, która ma wyraźnie zaznaczone formy i funkcjonuje, opierając się na prawie pisanim lub zwyczajowym. Może nią być placówka pracy oświatowej, która jest samoistnym bytem prawnym, lub zrzeszenie, w którego skład wchodzi szereg placówek (Skoczyła-Namielska 2004).

Oprócz tego członkowie poszczególnych organizacji podejmują działania z różnych obszarów (oświaty, wychowania, kultury, opieki i pomocy społecznej,

¹ Definicja znalazła się w *Projekcie ustawy* opracowanym dla Departamentu Oświaty i Kultury Dorosłych Ministerstwa Oświaty (Skoczyła-Namielska 2004).

ochrony środowiska i zabytków itp.), a także różnie je ukierunkowują (na swoich członków, inne osoby, bezpośrednio związane z danym stowarzyszeniem, inne organizacje itp.) (Dz.U. 1991 nr 46 poz. 203, [za:] Skoczylas-Namielska 2004).

Grupę, która zorganizowana została dla realizacji wspólnego celu, Aleksander Kamiński określił terminem „stowarzyszenie społeczne”. Głównym jego zadaniem jest wspieranie pomyślnego rozwoju jednostek, które do niego należą. Jednocześnie owo wspieranie jest niezależne od stopnia identyfikacji² członków z celami i wartościami zrzeszenia (Szmagalski 1995 [za:] Skoczylas-Namielska 2004). Zgodnie z innym stwierdzeniem Kamińskiego stowarzyszenia społeczne powstają ze skrzyżowania takich czynników, jak tradycyjne instytucje oraz bieżące potrzeby, dążenia i warunki. Nie mogą istnieć w oderwaniu od przeszłości i otaczającego „świata” (Kamiński 1971), co oznacza, że znajdują się w nich elementy „przeszłości”, których przejawem są przyjęte ramy i utrzymujące je formy i elementy „teraźniejszości” związanej z bieżącym życiem ich członków (Michalski 2004).

Kamiński zaliczył stowarzyszenia do fundamentalnych kręgów środowiskowych. W takim rozumieniu termin ten określany jest dwojako. Oznacza zorganizowaną grupę społeczną, którą charakteryzuje dążenie do osiągnięcia wspólnych celów. Posiada ona „własną strukturę organizacyjną i własnych członków, których obowiązują ustalone sposoby postępowania i zachowania się” (Kamiński 1959, [za:] Szmagalski 1996: 69). Drugi sposób określany jest przez funkcje stowarzyszeń (Szmagalski 1996).

Funkcje stowarzyszeń

Funkcja instytucji może być ujmowana dwojako. Z jednej strony odnosi się do ogółu rzeczywistych skutków, które następują jako rezultat podejmowanych przez daną organizację działań, z drugiej jest sposobem zaspokajania potrzeb członków przez określone aktywności. Stwierdzenie, że dana instytucja pełni jakąś funkcję społeczną, jest więc równoznaczne z określeniem czynności, które odpowiadają na oczekiwania społeczeństwa (Adamski 1984).

Kamiński, charakteryzując stowarzyszenia, wyróżnił **dwie funkcje – założoną i rzeczywistą**. Pierwsza z nich „odnosi się do celów i zamierzeń danego stowarzyszenia określonych w jego statucie, w aktach normatywnych, zarządzeniach” (Kamiński 1974: 155), czyli do tych obszarów działań, których potrzebę realizacji organizatorzy przewidują lub z której istnienia zdają sobie sprawę. Realizacja funkcji rzeczywistej prowadzi zaś nie tylko do rezultatów, które wynikają z osiągnięcia intencjonalnych celów i zamierzeń, ale także do rezultatów, które nie zostały wcześniej przewidziane ani określone. Wyróżnić można kilka aspektów funkcji rzeczywistej. Pierwszy to „sąsiedztwo z wyboru”, czyli **funkcja afiliacyjna**, która wynika ze zmiany społecznej. Społeczeństwa tradycyjne składały się ze społeczności lokalnych zamieszkujących dane terytoria, scalane i wyznaczone przez

² Chodzi o identyfikację świadomą i nieświadomą.

parafie i gminy. Układ ten wymuszał więc sąsiedzka, która obejmowała wszystkie sfery życia mieszkańców. Od XIX wieku więzi takie ulegały coraz większemu osłabieniu aż do XX wieku. Współcześnie coraz mniej osób utrzymuje regularne i bliskie kontakty z sąsiadami, co jednak nie sprawia, że przestały one odczuwać potrzebę afiliacji (Kamiński 1974), „czyli przynależności do jakiejś grupy społecznej, utożsamiania się z tą grupą” (Kamiński 1974: 156). Rezygnacja z zaspokajania tej potrzeby w kręgach sąsiedzkich przyczyniła się do podejmowania aktywności w innych środowiskach, co m.in. stało się bodźcem do zakładania stowarzyszeń. Kompensowanie takiej słabnącej więzi terytorialnej, czyli „sąsiedztwa z musu”, prowadzi właśnie do zawiązywania się „sąsiedztwa z wyboru”. Jednostka dzięki temu może spędzać czas wśród osób podobnych do siebie, o podobnych dążeniach, zainteresowaniach itp. Nie jest skazana wyłącznie na przebywanie w otoczeniu osób, wśród których znalazła się przez przypadek.

Drugi aspekt funkcji rzeczywistej, **funkcja integracyjna**, spełniana jest przez stowarzyszenia, które stanowią swojego rodzaju pomost pomiędzy sferą prywatną a publiczną, czyli pomiędzy rodziną i społecznością lokalną a „narodem i wspólnotą ogólnoludzką” (Kamiński 1974). Oznacza to, że takie stowarzyszenia

[...] ułatwiają umysłowe i uczuciowe przekraczanie bariery oddzielającej „mały świat” człowieka od „wielkiego świata” jego narodu i ludzkości. [...] Stowarzyszenia społeczne, realizując swe rzeczowe cele i zadania, przybliżają jednostkę do ogólnonarodowych i ogólnoludzkich wartości, adaptują do nich (Kamiński 1974: 157).

Innymi słowy dzięki przynależności do stowarzyszenia aktywność jednostki przestaje być ograniczona do wąskiego kręgu, na który składają się osoby z najbliższego otoczenia, a ona sama staje się bardziej otwarta i zyskuje nowe spojrzenie na różne sprawy. Szczególnie instytucje o charakterze oświatowym lub kulturalnym realizują funkcję integracji przez wprowadzanie swoich członków w daną kulturę. Dzieje się tak nawet jeśli nadrzędny cel statutowy jest inny niż integracja, aby go spełnić, wystarczy jedynie aktywne uczestnictwo w działaniach podejmowanych przez organizację. **Funkcja ekspresywna**, trzeci aspekt funkcji rzeczywistej, polega na umożliwianiu członkom stowarzyszeń wyrażania swoich przeżyć i upodobań (Kamiński 1974).

Podsumowując, Kamiński wyróżnił trzy aspekty funkcji rzeczywistej: afiliacyjną, integracyjną i ekspresywną. Z kolei Stanisław Kawula funkcją moderatywną nazwał podejmowanie takich działań przez organizacje, dzięki którym zaspokajane są „aktualne i przyszłe potrzeby człowieka w różnych fazach jego życia” (Kawula 2004: 224), co wynika również z funkcji opisanych przez pierwszego z autorów.

Aktywność i liczebność

Przywołując stwierdzenie Kamińskiego, zgodnie z którym stowarzyszenia powstają na styku tradycyjnych instytucji i bieżących potrzeb, dążeń oraz warunków,

dodać należy, że dla ich zainicjowania ważne są również **czynniki związkowo- i grupotwórcze** (Kukołowicz 2004). Stanowią one skomplikowany proces, polegający na harmonizowaniu zróżnicowanych składników grupy społecznej, który jednocześnie przekształca ją w grupę formalną. Aby mechanizm związkotwórczy mógł zostać uruchomiony, musi zaistnieć swobodna więź między członkami grupy, których przede wszystkim łączą podobne zainteresowania i sytuacja społeczna. Do wyzwolenia procesu grupotwórczego wystarczy niekiedy jedna osoba, szczególnie zainteresowana daną aktywnością, która potrafi zachęcić innych do jej realizacji. Do zapewnienia trwałości takiemu związkowi potrzeba jednak zazwyczaj więcej czynników grupotwórczych, a wystąpienie kilku z nich może sprawić, że dołączają do niego nowi członkowie. W rezultacie czynniki te doprowadzą do ukształtowania się grupy społecznej, która będzie posiadała swoje normy, zwyczaje i formy organizacyjne (Kukołowicz 2004; Kamiński 1971).

Bardzo ważną rolę w zachowaniu trwałości związku odgrywa aktywność jego członków. Może ona polegać na podejmowaniu czynności podtrzymujących działania organizacji (samokształcenie, samowychowanie, samopomoc koleżeńską itp.) lub pełnieniu funkcji, które wynikają z podziału zadań (przewodniczący, sekretarz, kronikarz itp.) (Kukołowicz 2004). Efektywność wychowawcza stowarzyszenia uzależniona jest właśnie od liczby jego aktywnych członków. Rodzaj i jakość podejmowanych działań odróżnia członków czynnych od biernych, przy czym ci drudzy nie różnią się w znaczący sposób od „nieczłonków” (Skoczylas-Namielska 2004). Ponadto właśnie członkowie organizacji³ kształtują jej wartości, „budzą zainteresowanie stowarzyszeniem wśród osób z zewnątrz”, a także zachęcają do realizowania poszczególnych zadań (Kamiński 1971).

Jednocześnie też w trzech wyżej wspomnianych funkcjach rzeczywistych zawarty został „motyw fundamentalny”, dzięki któremu

[...] aktywność stowarzyszeń jest tym bardziej żywa, im bardziej zaspokajają potrzeby i zainteresowania jednostek; to z kolei pobudza emocjonalny stosunek jednostki do tego, co się dzieje w stowarzyszeniu, a to znowu sprzyja w wysokim stopniu przyswajaniu przez zainteresowanych idei, norm moralno-społecznych i obyczajów kultywowanych w danym zrzeszeniu (Kamiński 1974: 158–159).

Podsumowując, aby dana osoba mogła stać się aktywnym członkiem stowarzyszenia, musi ono powstać, a jego powstanie, trwanie i znaczenie dla danej społeczności uzależnione jest od aktywności osób, które do niego należą.

Niemieckie i żydowskie stowarzyszenia w Łodzi

Aby przedstawić profile niemieckich i żydowskich stowarzyszeń, należy najpierw wspomnieć o tle historycznym, jakie towarzyszyło powstawaniu tego typu organizacji. Warto zaznaczyć, że przeszłe doświadczenia Polaków związane z podejmo-

³ Kamiński pisze o personelu zawodowym i ochotniczych członkach stowarzyszeń.

waniem zorganizowanych form działania i ich możliwości w tym zakresie rzutują na współczesne życie społeczne. Prawo człowieka do stowarzyszania się jest obecne w każdym ustroju demokratycznym, ale w czasach Polski Ludowej i stalinizmu nie zawsze było w pełni respektowane. Władza monocentryczna sprawiła, że autonomiczna aktywność obywateli została ocenowana i upaństwowiona, czego bezpośrednio doświadczyli twórcy pedagogiki społecznej. W 1946 roku Radlińska powołała Polski Instytut Służby Społecznej, przekształcony następnie w Polskie Towarzystwo Studiów Społecznych, w którym m.in. miały być prowadzone badania nad zrzeszeniami. Został on jednak rozwiązany przez władze już w 1952 roku (Wroczyński 1961, [za:] Szmagałski 1995). Podobnie Kamiński zabiegał w latach 1947–1948 o zachowanie autonomiczności ZHP, a następnie w latach 1956–1958 bezskutecznie przeciwstawiał się jego upolitycznieniu (Janowski 1961; 1992, [za:] Szmagałski 1995). Powyższe przykłady pokazują, że decyzje polityczne nie były jedynie „bezosobowymi” przepisami, pozostającymi bez wpływu na życie ludzi, lecz utrudniały podejmowanie działań organizatorom życia społecznego.

Realizacja monocentrycznej doktryny władzy sprawiła, że w czasach Polski Ludowej zniszczony został autentyzm zrzeszeń i innych organizacji społecznych, które przed II wojną światową pełniły funkcję „struktur pośredniczących” pomiędzy obywatelami a państwem (Berger, Neuhaus 1977, [za:] Szmagałski 1995). W rezultacie przez realny socjalizm wytworzyła się „próżnia socjologiczna” zdefiniowana przez Stefana Nowaka na podstawie badań z lat 70. Oznacza ona „brak więzi społecznych poza poziomem grup pierwotnych i poziomem identyfikacji narodowej” (Nowak 1984, [za:] Szmagałski 1995: 71). Wówczas możliwości tworzenia stowarzyszeń, a także potrzeba zrzeszania się, nie były wysoko oceniane przez respondentów, co potwierdzone zostało przez inne syntezy badań socjologicznych, prowadzonych m.in. przez Elżbietę Tarkowską i Jacka Tarkowskiego. Jednocześnie opisom tendencji do zamykania się w grupach pierwotnych towarzyszyło podkreślenie pozytywnych stron tego zjawiska, gdyż wiązało się ono z integracją, która nie była kontrolowana przez autorytarne instytucje państwa (Tarkowska, Tarkowski 1991, [za:] Szmagałski 1995). Jednostki czuły się uzależnione od władzy, towarzyszyło im poczucie braku sprawstwa wobec wszystkich sfer znajdujących się poza sferą prywatną. Autorzy znaleźli jednak „w psychospołecznym pejzażu społeczeństwa polskiego swoiste «wyspy integracji», powstające w obronie przed psychospołecznymi skutkami dezintegracji” (Szmagałski 1995: 73). Były nimi różne nieformalne grupy celowe, jak np.: edukacyjne, samopomocowe lub wspólnoty religijne, które stanowiły załączki organizacji posiadających współcześnie charakter ustabilizowany. W latach 80. liczba tych zrzeszeń powiększyła się o związki młodzieżowe: polityczne, zespoły muzyczne, czy też grupy wyznaniowe (Werenstein-Żuławski 1993, [za:] Szmagałski 1995).

W 1989 roku systemy polityczne ograniczające możliwości zakładania stowarzyszeń i podejmowania w ich ramach określonych działań przestały istnieć, co jednak nie znalazło odzwierciedlenia w aktywności poszczególnych organizacji. „Na tle ogólnej bierności społecznej wyraźniejsze stają się objawy indywidualnej i grupowej aktywności społecznej i politycznej tylko w pewnych dziedzinach

życia publicznego, to jest w organizacjach pozarządowych i ruchach społecznych” (Gliński 1993, [za:] Szmagański 1995: 74). Co oznacza, że mimo formalnej możliwości zakładania organizacji nie były one powoływane. Trudno określić, czy wynikało to z braku zapotrzebowania na nie, czy też Polacy nie byli przyzwyczajeni do ich tworzenia. Skłonić się można ku drugiemu ze stwierdzeń, na co wskazuje obecne istnienie różnych stowarzyszeń. Oznaczać to może, że zmiany polityczno-prawne nie idą w parze ze zmianami mentalnymi, a poszczególne grupy społeczne musiały dojrzeć do tego, by dostrzec nowe możliwości. Brak natychmiastowej reakcji na zmianę przepisów ze strony późniejszych założycieli organizacji mógł wynikać również z długotrwałego procesu przygotowywania się do powołania stowarzyszenia.

Omówione wyżej tło historyczne polskich stowarzyszeń widoczne jest również w tych organizacjach, których profile przedstawione zostały poniżej. Ich członkami są osoby w różnym wieku (zarówno dzieci, jak i osoby starsze), co regulowane jest odpowiednimi przepisami *Prawa o stowarzyszeniach*. Zgodnie z tym dokumentem członkiem organizacji może być każdy polski obywatel, który posiada pełną zdolność do czynności prawnych. Osoby pomiędzy 16. a 18. rokiem życia mogą należeć do stowarzyszeń i w pełni korzystać z czynnego i biernego prawa wyborczego, lecz w składzie zarządu większość stanowić muszą osoby pełnoletnie. Osoby poniżej 16. roku życia również mogą należeć do stowarzyszeń, nie mają jednak prawa wyborczego, a także nie mogą być wybierane do zarządu. Wyjątek stanowią tutaj organizacje zrzeszające wyłącznie osoby małoletnie (Dz.U. 1989 nr 20 poz. 104).

Z kolei „stowarzyszenia międzynarodowe mogą być tworzone na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej według zasad określonych w ustawie” (Dz.U. 1989 nr 20 poz. 104 art. 5 pkt 1). Ponadto mogą należeć do organizacji międzynarodowych, jeśli ich statut nie narusza przepisów, które wynikają z umów, w których Polska stanowi jedną ze stron (Dz.U. 1989 nr 20 poz. 104). Oznacza to, że takie stowarzyszenia, a także te tworzone przez obcokrajowców, powstawać mogą na takich samych zasadach jak polskie i podobnie jak one nie mogą naruszać państwowych przepisów.

Stowarzyszenia niemieckie

Niemieckie Towarzystwo Kulturalno-Społeczne i Niemieckojęzyczne Koło Biblijne to jedyne organizacje niemieckie na współczesnej mapie Łodzi, przy czym druga z nich jest stowarzyszeniem nieformalnym.

Niemieckie Towarzystwo Kulturalno-Społeczne w Łodzi (NTKS) należy do ogólnopolskiej organizacji, której siedziba znajduje się w Opolu. Oficjalną datą powstania Związku Niemieckich Stowarzyszeń Społeczno-Kulturalnych w Polsce jest 1 października 1992 roku. Związek ten ma charakter „dachowy”, co oznacza, że podlegają mu niemal wszystkie organizacje tworzone przez mniejszość niemiecką w Polsce (Popieliński 2001–2002). Oddział łódzki został założony przez mieszka-

jące w tym mieście osoby, które już w 1989 roku, niezależnie od siebie, rozpoczęły starania o utworzenie organizacji zrzeszającej tę grupę etniczną. W tym celu pisały one listy do Ambasady Niemiec w Warszawie, której pracownicy skontaktowali łodzian z istniejącą już wtedy centralą w Opolu (Gumola 2005).

Pierwszą siedzibą NTKS, liczącego wówczas szesnaście osób, było mieszkanie jednego z założycieli, znajdujące się przy ulicy Klonowej (Kuźma 2010b). Na początku spotkania miały charakter nieformalny, później uczestnicy powołali Niemieckie Koło Przyjaźni (Gumola 2005). Cele, jakie m.in. postawili sobie organizatorzy, były następujące: „popularyzacja i nauka języka niemieckiego, umacnianie przyjaźni polsko-niemieckiej, pomoc członkom w trudnych sytuacjach życiowych, zaspokajanie potrzeb ludności pochodzenia niemieckiego i reprezentacja [jej] na forum” (Kuźma 2010b: 96). 2 marca 1993 roku za zgodą Urzędu Miasta Łodzi siedziba stowarzyszenia przeniesiona została do lokalu przy ulicy Roosevelta 17. Wówczas działalność towarzystwa obejmowała wyłącznie Łódź, rok później została jednak rozszerzona na całe województwo łódzkie. Do stowarzyszenia należało wtedy już prawie pięćdziesięciu członków. 2 czerwca 1998 roku NTKS otrzymało od prezydenta Miasta Łodzi Marka Czekalskiego zabytkowy budynek – dom Traugotta Grohmana, znajdujący się przy ulicy Targowej 81. W sprawozdaniu końcowym z odbudowy siedziby, pochodzącym z 2000 roku, budynek został przez członków stowarzyszenia nazwany Domem Spotkań (Kuźma 2010b).

W 2003 roku stowarzyszenie wystąpiło o rejestrację (m.in. o nadanie numeru KRS), co związane było ze zmianą przepisów administracyjnych, jaka nastąpiła w 2000 roku. Cele stowarzyszenia nie uległy zmianie, a ich realizacja miała polegać na popularyzacji i organizowaniu publicznych wydarzeń, podejmowaniu współpracy z innymi zrzeszeniami i instytucjami, a także placówkami niemieckimi, popieraniu wymiany polsko-niemieckiej oraz dbaniu o budynki, które przydzielone zostały towarzystwu. Obecnie w siedzibie stowarzyszenia pełnione są dyżury, odbywają się zebrania, organizowane jest zwiedzanie domu Grohmanów dla osób spoza NTKS. Towarzystwo posiada własną bibliotekę i salę wykładową, w której odbywają się lekcje języka niemieckiego. W Domu Spotkań można obejrzeć wystawę na temat historii niemieckiego osadnictwa, której eksponaty do Łodzi zostały przywiezione przez Niemców (Kuźma 2010b).

Na stronie wrocławskiego oddziału widnieje informacja, że pełnoprawny członek NTSK musi posiadać niemieckie pochodzenie, mieszkać w Polsce, a przed wstąpieniem do organizacji wypełnić odpowiednią deklarację. Przyjmowane są zarówno osoby polskiego pochodzenia (tzw. większość polska), jak i mieszkańcy Republiki Federalnej⁴, mają jednak status członka wspierającego. Jedynym warunkiem jest wtedy zainteresowanie niemiecką kulturą i chęć uczestniczenia w wydarzeniach promujących ją. Choć nie zostało to dokładnie określone, udział członków wspierających podlega pewnym ograniczeniom (Biły 2012). Jest to przepis ogólny, dotyczący wszystkich jednostek związku stowarzyszeń, więc również obejmuje oddział łódzki.

⁴ Nie zostało jednak określone, czy mogą to być również Niemcy mieszkający w Republice Federalnej, czy tylko Polacy.

Członkami Niemieckojęzycznego Koła Biblijnego (NKB) z kolei są osoby pochodzenia niemieckiego i wyznania protestanckiego⁵. Spotkania odbywają się w Parafii Ewangelicko-Augsburskiej św. Mateusza przy ulicy Piotrkowskiej 283. Do NKB należą osoby starsze w wieku od około 60. do ponad 80. roku życia. Celem spotkań, odbywających się średnio dwa razy w miesiącu, jest wspólna modlitwa, czytanie fragmentów Pisma Świętego, śpiewanie pieśni religijnych, przy czym wszystko to odbywa się w języku niemieckim, którego znajomość stanowi podstawowy warunek przynależności do grupy. Jej członkami są osoby mieszkające w Łodzi i województwie łódzkim. Warunek ten obejmuje również księży, którzy otaczają opieką duchową uczestników spotkań.

Koło powstało około 1992 roku i, podobnie jak w przypadku NTKS, pierwsze spotkania członków odbywały się w domu jednego z nich. Wówczas do NKB należeli głównie łodzianie, choć inicjatorka starała się organizować co najmniej raz w roku większe spotkanie, na które zapraszała osoby spoza Łodzi. Ponadto w tym okresie członkami obu niemieckich towarzystw były prawie te same osoby, co sprawiło, że obie organizacje uzupełniały swoje działania, przy czym NKB zaspokajało potrzeby religijne, NTKS – świeckie. Później jednak współpraca pomiędzy organizacjami ustała.

Koło zawiesiło swą działalność po śmierci założycielki, ale wznowiło ją dzięki wsparciu Niemców zaprzyjaźnionych z łódzkim środowiskiem. To właśnie oni zachęcili dawnych członków NKB do kontynuowania idei założycielki (Kuzma 2010b).

Stowarzyszenia żydowskie

Współcześnie w Łodzi istnieje kilka organizacji żydowskich. Są to m.in. Gmina Wyznaniowa Żydowska, Klub Fundacji Ronalda S. Laudera wraz ze Stowarzyszeniem i Fundacją Magen Dawid, oddział łódzki Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydowskiego, oddział Stowarzyszenia Dzieci Holocaustu, oddział łódzki Stowarzyszenia Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej, Fundacja *Monumentum Judaicum* i chór *Clil*⁶. Jako że Gmina Wyznaniowa Żydowska jest spoiwem łączącym wszystkie łódzkie organizacje żydowskie, a Klub Fundacji Ronalda S. Laudera wraz ze Stowarzyszeniem i Fundacją Magen Dawid powstał z myślą głównie o młodych członkach owej społeczności, poniżej omówione zostaną profile tych organizacji.

⁵ Należy tu wspomnieć, że nie każda osoba pochodzenia niemieckiego to protestant, są wśród nich również katolicy i osoby innych wyznań lub niewierzące, a członkami kościoła ewangelickiego mogą być też osoby pochodzenia innego niż niemieckie.

⁶ Chór *Clil* to grupa artystyczna, w której skład wchodzi zarówno osoby pochodzenia żydowskiego, jak i innego. Zajmuje się ona popularyzacją żydowskiego folkloru; posiada status stowarzyszenia. Istnieją dwa jej oddziały – łódzki i warszawski (www.clil.pl).

Gmina pod względem religijnym wykazuje jednolitość, to znaczy prezentuje konserwatywny stosunek do judaizmu, co jednocześnie nie oznacza, że takie poglądy towarzyszą każdemu członkowi owej społeczności. Jest to jedyna tego typu organizacja w Łodzi, więc należą do niej również reprezentanci judaizmu reformowanego. Członkami Gminy są głównie osoby w wieku od około 50. do 70. roku życia, choć w ostatnich latach „po odnalezieniu swoich korzeni” (Kuźma 2010a) dołączają do niej przedstawiciele młodszego pokolenia, to znaczy osoby około 30. roku życia.

Do zadań Gminy należy przede wszystkim opieka nad dawnym mieniem religijnym, zaspokojenie potrzeb religijnych i życiowych członków, choć w kulturze żydowskiej oba te aspekty trudne są do rozdzielenia, gdyż religia oddziałuje na inne sfery życia człowieka. Do pozostałych zadań zaliczyć można zapewnienie opieki osobom starszym, chorym i ubogim, przy czym jest ono realizowane zarówno wobec osób pochodzenia żydowskiego, jak i innego, wydawanie koszernych posiłków, a także edukowanie członków Gminy. Realizowane jest ono przez organizowanie kursu jidysz i działań kulturalnych, które popularyzują kulturę żydowską, prowadzenie lekcji religii, podczas których omawiana jest też tradycja i prawa religijne. Gmina współpracuje ponadto z innymi organizacjami i łódzkiemi instytucjami (jewishlodz.org.pl).

Realizacja powyższych zadań odbywa się w specjalnych budynkach i pomieszczeniach, które znajdują się na terenie Gminy (ul. Pomorska 18) lub są w jej posiadaniu. Na przykład opieka nad dawnym mieniem żydowskiej społeczności przedwojennej roztańczona jest nad domem modlitwy, podzielonym na część żeńską i męską, a także nad cmentarzem żydowskim przy ulicy Brackiej i nad podłódzkimi cmentarzami. Wypełnianie obowiązku wobec osób starszych, chorych i ubogich odbywa się w Domu Dziennego Pobytu „Pod Dobrą Gwiazdą”, przychodni lekarskiej. Z kolei Komisja Bikur Cholim zajmuje się wydawaniem lekarstw chorym członkom wspólnoty i ich rodzinom, a także przyznawaniem pomocy materialnej osobom ubogim. Ostatnie z wymienionych zadań realizowane jest nie tylko wobec ludności żydowskiej, lecz również wobec pozostałych Łódzian, przeważnie wobec mieszkańców okolicznych kamienic. Oprócz tego łódzka Gmina jako druga w Polsce powołała bractwo Chewra Kadisza, którego zadaniem jest zorganizowanie osobie zmarłej pochówku zgodnego z przepisami prawa religijnego. W celu realizacji zadań edukacyjnych utworzona została *jesziwa* (Kuźma 2010a), czyli żydowski uniwersytet, który przygotowuje do objęcia urzędu rabina (Jabłońska, Żurek 2003). Uczęszczają do niej nie tylko osoby wyznania żydowskiego, ale też te, które przygotowują się do konwersji. Edukacja uznawana jest przez członków Gminy za ważny aspekt rozwoju człowieka, dlatego została zorganizowana szkoła niedzielna dla dzieci w różnym wieku (Kuźma 2010a)⁷. Lekcje prowadzone są przez specjalnie przygotowanych do tej roli *madrichów*, czyli opiekunów i nauczycieli, którzy odpowiedzialni są za duchowy rozwój

⁷ Zajęcia odbywają się w dwóch grupach: „maluchy” to dzieci w wieku 3–5 lat, „starszaki” – 6–12 lat (jewishlodz.org.pl).

najmłodszych członków żydowskiej społeczności (Kuźma 2010a). Głównymi celami szkoły są „krzewienie przyjaźni i nauka tolerancji”, poznanie historii, kultury i tradycji narodu żydowskiego oraz nauka śpiewu i tańca izraelskiego (jewishlodz.org.pl). Podsumowując, zakres zadań realizowanych przez Gminę jest bardzo szeroki, obejmuje właściwie wszystkie sfery i etapy życia człowieka.

Kolejna organizacja, Klub Fundacji Ronalda S. Laudera, powstała na początku lat 90. jako placówka o charakterze edukacyjnym. Jej założyciel w trakcie sprawowania funkcji ambasadora USA w Austrii spotkał rabin Chaskela Bessera⁸, który przedstawił mu trudności w formalnej integracji Żydów z Europy Wschodniej, w tym z Polski. Po zakończonej kadencji i powrocie do Nowego Jorku Lauder założył fundację, w której funkcję osoby Odpowiedzialnej za Sprawy Polskie pełnił wspomniany rabin. Głównym ich założeniem było odnalezienie młodego pokolenia osób pochodzenia żydowskiego, zachęcenie ich do poszukiwania swoich korzeni i zainteresowania się judaizmem. Po 1989 roku kluby zaczęły powstawać w różnych polskich miastach, również w Łodzi (Ciesielski 2010), a tworzone były nie tylko przez fundatora, ale też przez centra edukacyjne lub programy badawcze. „Kluby zakładane były w miejscach z żydowskim potencjałem społeczno-organizacyjnym” (Kuźma 2010a: 34), a ich misją była pomoc młodym osobom w odkrywaniu swojej „żydowskości” i w nawiązaniu kontaktu z innymi przedstawicielami tej grupy etnicznej (Kuźma 2010a). Do głównych działań należały wówczas: kultywowanie tradycji żydowskiej, organizowanie wykładów, prelekcji i kolacji szabasowych, nauczanie języka hebrajskiego itp. Pierwszym miejscem spotkań była siedziba Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów, następnie Łódzki Dom Kultury. W 1993 roku Klub otrzymał od Urzędu Miasta Łodzi własny lokal przy ul. Narutowicza 24, który jest jego siedzibą do dzisiaj. W latach 1993–1998 Klubem kierowali Elżbieta i Maciej Hen oraz Simcha Keller, a od 1998 roku Dorota i Baruch Ciesielscy (Ciesielski 2010).

W latach 2004–2005 na skutek zmian organizacyjnych w Fundacji Laudera zlikwidowane zostały wszystkie kluby oprócz łódzkiego. Jego działalność polegała wówczas na wspieraniu Centrum Edukacyjnego im. Mojżesza Schorra i programu genealogicznego w Żydowskim Instytucie Historycznym, a także na opiece nad szkołami i przedszkolami żydowskimi we Wrocławiu i Warszawie. Nadal dofinansowywane były turnusy wypoczynkowe, których organizacja została przydzielona oddziałowi łódzkiemu i wydawane było ogólnopolskie czasopismo „Midrasz”. Konsekwencją tamtych zmian była ta z 2010 roku, polegająca na jeszcze większym ograniczeniu działalności. Przestały być dotowane szkoły, przedszkola i turnusy wypoczynkowe, choć organizacja tych ostatnich nadal należy do zadań łódzkiego oddziału. Działalność edukacyjna Klubu nie została zawieszona, a w celu usprawnienia podejmowanych aktywności członkowie powołali Stowarzyszenie i Funda-

⁸ Niektóre źródła podają, że był to rabin Haskel Besser. W ten sposób imię zapisane zostało m.in. w książce Warrena Kozaka, *Rabin z 84 ulicy. Niezwykłe życie Haskela Bessera*, ale w przedłożonym opracowaniu została przyjęta pisownia zgodna z zamieszczoną na stronach internetowych organizacji żydowskich.

cję Magen Dawid, które zarejestrowane zostały odpowiednio w 2007 i 2010 roku. Ich członkami są głównie osoby, które wcześniej należały do Klubu, a jego nazwa została zachowana jako jeden z członów (Kuźma 2010a). Cele organizacji odnoszą się do różnych obszarów edukacyjnych, do których zaliczone zostały działania informacyjne (wydawanie „Biuletynu Magen Dawid”, materiałów multimedialnych, prowadzenie żydowskiego radia internetowego, wydawanie publikacji dotyczących kultury żydowskiej i judaizmu itp.). Oprócz tego podejmowane są działania zmierzające do odbudowy i podtrzymywania kultury żydowskiej, udzielania wsparcia mniejszościom narodowym, ochrony i promocji zdrowia oraz wiele innych (lauder.lodz.pl). Jak widać, poczynania podejmowane przez Klub są bardzo szerokie – obejmują zarówno te kierowane wyłącznie do środowiska żydowskiego, jak i do całej społeczności lokalnej Łodzi, a także ogólnospołeczne.

Członkami stowarzyszenia są głównie Żydzi, choć mogą do niego dołączyć również osoby innego pochodzenia. Przy czym również te ostatnie muszą zachowywać się zgodnie z zasadami panującymi w stowarzyszeniu, czyli mają obowiązek respektowania zasad kultury żydowskiej, choć podlegają im wyłącznie podczas spotkań (Kuźma 2010a).

Łódzkie organizacje w kontekście definicji stowarzyszeń – podsumowanie

Zgodnie z tekstem *Ustawy o fundacjach*⁹ stowarzyszenia różnie ukierunkowują swoje działania. Uwidacznia się to również w sposobach realizacji zadań przez przedstawione wyżej organizacje. Stowarzyszenia żydowskie kierują swoją aktywność do własnych członków, osób pochodzenia żydowskiego z innych miast, a także ogólnie do całej społeczności łódzkiej. Z kolei działania stowarzyszeń niemieckich kierowane są głównie do swoich członków.

Ponadto w profilach stowarzyszeń widoczne są dwa z trzech wymienionych przez Kamińskiego (1974) aspektów funkcji rzeczywistych. „Sąsiedztwo z wyboru” odnieść można do przeszłości Łodzi, kiedy to na terenie miasta znajdowały się osiedla przeznaczone dla osób danego pochodzenia. Głównie były to osiedla żydowskie, choć przedstawiciele pozostałych grup etnicznych przeważnie też zamieszkiwali określone tereny. Z czasem podział ten ulegał zmianie, a obecnie w ogóle nie występuje. Przedstawiciele poszczególnych grup narodowych musieli więc stworzyć sobie miejsca, które będą zaspokajały ich **potrzebę afiliacji**. Wiąże się to z **funkcją integracyjną**, która spełniana jest m.in. przez wprowadzanie najmłodszych¹⁰ członków stowarzyszenia do kultury danej grupy etnicznej i kultury danej organizacji. Przede wszystkim jednak istnienie wyżej wymienio-

⁹ W tym przypadku była mowa o organizacjach społecznych w ogóle, nie tylko o fundacjach (Dz.U. 1999 nr 46 poz. 203).

¹⁰ Mogą to być zarówno najmłodsi członkowie danych społeczności, jak i osoby, które wcześniej nie miały możliwości uczestniczyć w kulturze niemieckiej lub żydowskiej niezależnie od ich wieku.

nych organizacji przyczynia się do integracji przedstawicieli poszczególnych grup etnicznych. **Funkcja ekspresji**, której realizacja może nie być aż tak widoczna w działaniach poszczególnych towarzystw, spełniana jest poprzez zapewnienie swoim członkom indywidualnego rozwoju, a także możliwości indywidualnego określania, co oznacza dla nich być przedstawicielem danej grupy etnicznej, a także przyjęcia wybranych składników danej kultury.

Oprócz tego w powstawaniu każdego ze stowarzyszeń dużą rolę odegrały **czynniki związkotwórcze i grupotwórcze**. W przypadku obu organizacji niemieckich spotkania, których inicjatorami były pojedyncze osoby lub grupy, najpierw odbywały się w domach ich członków. Z kolei przy zakładaniu Klubu Fundacji Ronalda S. Laudera ogromną rolę odegrały dwie osoby, które zapoczątkowały jej istnienie – Lauder i Besser. Obecność rabina wśród założycieli można uznać za symboliczne potwierdzenie nierozzerwalności sfery świeckiej od religijnej w organizacjach żydowskich.

W stowarzyszeniach przechowywana jest pamięć o kulturze, tradycji, także religii przedstawicieli danej narodowości, przy tym organizatorzy dbają o to, by podejmowane w nich działania mogły przybliżyć uczestników spotkań do wyżej wspomnianych. Jednocześnie też starają się zaprezentować na arenie społeczności lokalnej swoje zwyczaje, jak również brać udział w aktywnościach miejskich. Przynależność do organizacji kształtuje nie tylko całą zbiorowość etniczną, lecz także poszczególne osoby. Ich członkami są indywidualne jednostki, które przed wstąpieniem do danego stowarzyszenia posiadały już pewne doświadczenia biograficzne. Oznacza to, że „coś” musiało wpłynąć na podjęcie decyzji o chęci uczestniczenia w stowarzyszeniu. Jednocześnie też przynależność do niego stała się jednym z czynników kształtujących owe życiorysy. Podsumowując, z jednej strony wcześniejsze doświadczenia członków stowarzyszeń sprawiły, że dołączyli oni do wybranej organizacji, z drugiej zaś to właśnie stowarzyszenia w pewnym stopniu odpowiedzialne są za dalsze ich kształtowanie.

Bibliografia

- Adamski F.
1984 *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa.
- Berger P., Neuhaus R.J.
1977 *To Empower People: The Role of Mediating Structures In Public Policy*, Washington D.C.
- Biły Ł.
2012 *Zostań członkiem*, www.vdg.pl/pl/ (dostęp: 2.07.2015).
- Ciesielski B.
2010 *17 lat Klubu Laudera w Łodzi*, „Magen Dawid Biuletyn Fundacji Laudera w Łodzi”, nr 23, s. 3–5.
Dz.U. 1989 nr 20 poz. 104, Ustawa z dn. 7 kwietnia 1989 r., *Prawo o stowarzyszeniach*.
Dz.U. 1991 nr 46 poz. 203 ze zm. z dn. 6 kwietnia 1984 r., Ustawa o fundacjach.

- Gliński P.
1993 *Aktywność aktorów społecznych w transformacji*, [w:] *Społeczeństwo w transformacji. Ekspertyzy i studia*, red. A. Ryszard, M. Federowicz, Warszawa.
- Gumola M.
2005 *Przywrócona tożsamość. Helena Milczarek-Wiengärtner*, „Kronika Miasta Łodzi”, nr 3, s. 176–177.
- Jabłońska B., Żurek S.J. (red.)
2003 *Słowniczek wybranych terminów z kultury żydowskiej*, Lublin, www.tnn.pl/tekst.php?id=339 (dostęp: 1.07.2015).
- Janowski A.
1961 *Harcerstwo i polityka w poglądach Aleksandra Kamińskiego*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 1.
1992 *Być dzielnym i umieć się różnić. Szkice o Aleksandrze Kamińskim*, Warszawa.
- Kamiński A.
1959 *Prehistoria polskich związków młodzieży*, Warszawa.
1971 *Analiza teoretyczna polskich związków młodzieży do połowy XIX wieku*, Warszawa.
1974 *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa.
- Kawula S.
2004 *Aktywizacja społeczności lokalnych w mieście – wzorce pedagogiczne i współczesne zagrożenia*, [w:] *Aleksander Kamiński i jego twórczość pedagogiczna. Dyskusja o przeszłości wobec teraźniejszości i przyszłości*, red. E. Marynowicz-Hetka, H. Kubicka, M. Granosik, Łódź, s. 224–235.
- Koter M., Kulesza M., Puś W., Pytlas S. (red.)
2005 *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź.
- Krajewska H.
1992 *Życie filmowe w Łodzi w latach 1986–1939*, Łódź.
- Kukołowicz T.
2004 *Polskie związki młodzieży do XIX w. w ujęciu Aleksandra Kamińskiego i aktualność koncepcji teoretycznej*, [w:] *Aleksander Kamiński i jego twórczość pedagogiczna. Dyskusja o przeszłości wobec teraźniejszości i przyszłości*, red. E. Marynowicz-Hetka, H. Kubicka, M. Granosik, Łódź, s. 141–145.
- Kuligowska A.
1995 *Scena obiecana. Teatr polski w Łodzi 1844–1918*, Łódź.
- Kuźma I.
2010a *Współczesne życie organizacyjne i wspólnotowe łódzkich Żydów*, [w:] *Społeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, red. A. Lech, K. Radziszewska, A. Rykała, Łódź, s. 13–48.
2010b *Życie organizacyjne współczesnej łódzkiej społeczności niemieckiej*, [w:] *Społeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, red. A. Lech, K. Radziszewska, A. Rykała, Łódź, s. 93–101.
- Laurentowicz M., Budziarek M. (red.)
2001 *Triada. Trzy wielkie społeczności Polacy – Niemcy – Żydzi*, Łódź.
- Lech A., Radziszewska K., Rykała A. (red.)
2010 *Społeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, Łódź.
- Lepalczyk I.
1982 *Rola stowarzyszeń społecznych w edukacji ustawicznej społeczeństwa*, „Chowania”, z. 4.

- Marynowicz-Hetka E., Kubicka H., Granosik M. (red.)
2004 *Aleksander Kamiński i jego twórczość pedagogiczna. Dyskusja o przeszłości wobec teraźniejszości i przyszłości*, Łódź.
- Michalski G.
2004 *Teoria stowarzyszeń społecznych Aleksandra Kamińskiego a badania historyczno-edukacyjne*, [w:] *Aleksander Kamiński i jego twórczość pedagogiczna. Dyskusja o przeszłości wobec teraźniejszości i przyszłości*, red. E. Marynowicz-Hetka, H. Kubicka, M. Granosik, Łódź, s. 133–140.
- Nowak S. (red.)
1984 *Spółczesność polskie czasu kryzysu*, Warszawa.
- Nowak S.
1984 *Postawy, wartości i aspiracje polskiego społeczeństwa*, [w:] *Spółczesność polskie czasu kryzysu*, red. S. Nowak, Warszawa.
- Pilch T., Lepalczyk I. (red.)
1995 *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, Warszawa.
- Popieliński P.
2001–2002 *Niemcy polscy – obecna sytuacja społeczno-kulturalna mniejszości niemieckiej*, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, nr 10, s. 93–121.
- Przećławska A. (red.)
1996 *Pedagogika społeczna. Kręgi poszukiwań*, Warszawa.
- Puś W.
1998 *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź.
- Puś W.
2005 *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, red. M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlas, Łódź, s. 9–39.
- Radlińska H. (red.)
1961 *Pedagogika społeczna*, Wrocław.
- Ryszard A., Federowicz M. (red.)
1993 *Spółczesność w transformacji. Ekspertyzy i studia*, Warszawa.
- Sierecka-Nowakowska B.
1999 *Rozwój przestrzenny Łodzi przemysłowej u progu XXI wieku w oparciu o dziedzictwo przyrodniczo-kulturowe*, Łódź.
- Skoczylas-Namielska E.
2004 *Kilka uwag o organizacji społecznej w ujęciu Aleksandra Kamińskiego*, [w:] *Aleksander Kamiński i jego twórczość pedagogiczna. Dyskusja o przeszłości wobec teraźniejszości i przyszłości*, red. E. Marynowicz-Hetka, H. Kubicka, M. Granosik, Łódź, s. 312–320.
- Strzałkowski J.
1994 *Drukarnie i księgarnie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź.
- Szmagalski J.
1995 *Metody grupowe w pracy socjalnej*, [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa, s. 242–264.
1996 *Stowarzyszenie jako kategoria poznawcza i metoda pedagogiki społecznej*, [w:] *Pedagogika społeczna. Kręgi poszukiwań*, red. A. Przećławska, Warszawa, s. 67–88.

Sztobryn D.

1999 *Działalność kulturalno-oświatowa diaspory niemieckiej w Łodzi do 1939 roku*, Łódź.

Tarkowska E., Tarkowski J.

1991 „*Amoralny familizm*” czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych, [w:] *Grupy i więzi społeczne w systemie monocentrycznym*, red. E. Wnuk-Lipiński, Warszawa.

Werenstein-Żuławski J.

1993 *Między nadzieją a rozpaczą*, Warszawa.

Wilk M. (red.)

1996 *Niemcy w Łodzi do roku 1939*, Łódź.

Wnuk-Lipiński E. (red.)

1991 *Grupy i więzi społeczne w systemie monocentrycznym*, Warszawa.

Wroczyński R.

1961 *Helena Radlińska – działalność i system pedagogiczny*, [w:] H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław.

strony www

jewishlodz.org.pl (dostęp: 2.07.2015).

lauder.lodz.pl (dostęp: 2.07.2015).

www.clil.pl (dostęp: 2.07.2015).